

Wiad. entomol.	24 (3): 153-164	Poznań 2005
----------------	-----------------	-------------

Koprofagiczne żukowate (*Coleoptera: Scarabaeoidea*) pastwiska w Jarach na Wzgórzach Trzebnickich *

Coprophagous beetles (*Coleoptera: Scarabaeoidea*) of a pasture in Jary in Wzgórze Trzebnickie Hills

KATARZYNA ŻUK

Instytut Zoologiczny UWrocław, Zakład Bioróżnorodności i Taksonomii Ewolucyjnej,
ul. Przybyszewskiego 63/77, 51-148 Wrocław; e-mail: hoplia@biol.uni.wroc.pl

ABSTRACT: 35 species of coprophagous beetles were recorded in Wzgórze Trzebnickie Hills in the western part of Poland in 2003. It is about 41% of all species of this group known from Poland. 19 species are new to the region. The studies concern also phenology of imagines. Remarks on more interesting species are included.

KEY WORDS: *Coleoptera*, *Scarabaeoidea*, coprophagous beetles, faunistics, Wzgórze Trzebnickie Hills, W Poland.

Wstęp

Rozsiedlenie żuków koprofagicznych w porównaniu z innymi polskimi chrząszczami jest dość dobrze poznane. Przyczyniły się do tego liczne w ostatnich latach prace omawiające wyniki badań faunistycznych (BUNALSKI 1990, 1993, 1996a, 1997, 1998, 1999a, 2003a, 2003b; BUNALSKI, SZWAŁKO 1989, 1990; BUNALSKI, PIOTROWSKI 1998; GÓRZ 2003). Informacje o występowaniu koprofagów na Wzgórzach Trzebnickich są natomiast bardzo skromne, a dodatkowo większość z nich została zebrana w XIX lub na początku XX wieku (BURAKOWSKI i in. 1983). Dotychczas z tego obszaru wykazano tylko 35 gatunków koprofagicznych żukowatych.

Niniejsza praca jest podsumowaniem badań faunistyczno-ekologicznych prowadzonych w 2003 roku na Wzgórzach Trzebnickich.

---

*Druk pracy w 30% sfinansowany przez Instytut Zoologiczny Uniwersytetu Wrocławskiego.

Teren badań

Pastwisko w Jarach znajduje się 3 km od Obornik Śląskich, w południowo-zachodniej części Wzgórz Trzebnickich. Teren ten w większości pokryty jest osadami czwartorzędowymi (GÓRSKI i in. 2000), a ciągi wzgórz stanowią spiętrzoną morenę czołową, na której występują rozległe pokrywy lessowe. Mimo to, w okolicach Obornik Śląskich dominują gleby bielcowe, płowe i brunatne właściwe (PUDŁO i in. 2004).

Słabo zaznaczone wierzchołki wzgórz w około 30% porośnięte są lasem, głównie sosnowym lub mieszanym (ŻMUDA i in. 2000), natomiast w okolicy Trzebnicy niższe partie stoków pokrywają pola uprawne i sady (CZERKAS i in. 1999). Tylko na nielicznych stanowiskach występują buczyny z domieszką jodły, sosny i świerka, także grądy, kwaśne dąbrowy oraz wilgotne łąki.

Stanowisko badawcze umieszczono na pastwisku w sąsiedztwie lasu mieszanego z dominującym świerkiem, sosną oraz brzozą. Pastwisko użytkowane od wielu lat, przecięte jest dwoma niewielkimi ciekami wodnymi, a teren dodatkowo jest podmokły. Badany obszar jest usytuowany w kwadracie XS38 systemu UTM.

Materiał i metody

Odłowy koprofagicznych żukowatych prowadzono od 22 marca do 5 listopada 2003 roku. Zebrano 10199 osobników należących do 35 gatunków (Tab. I). Chrząższe łowiono za pomocą pułapek przynętowych (BUNALSKI 1996b), po 5, ustawionych w 4 rzędach w osi wschód – zachód, równoległe do kierunku najczęściej wiejących wiatrów, ponieważ koprofagi dolatują do ekskrementów pod wiatr (BUNALSKI 1996b). Pułapki jako przynętę zawierały odchody siedmiu gatunków zwierząt: owcy, kozy, krowy, świni, jelenia, konia, lisa (celem badań było również określenie wybiórczości pokarmowej koprofagów – wyniki tych obserwacji będą omówione w odrębnej pracy). Co 7 dni wybierano z pułapek zatrute owady, a porcję odchodów wymieniano na świeżą. Przyjęto następujące zakresy i nazewnictwo grup dominacji: superdominanty (powyżej 30,01%), dominanty (5,01 – 30,00%), subdominanty (1,01 – 5,00%), akcydenty (poniżej 1,00%) (GÓRZ 2003).

Omówienie wyników

1. Charakterystyka zgrupowania

Odłowione w 2003 roku 35 gatunków *Scarabaeoidea* (Tab. I) stanowi około 41% fauny krajowej i reprezentuje 7 rodzajów, zgrupowanych w 3 rodzajach (sensu BUNALSKI 1999b):

Geotrupidae – 5 gatunków, co stanowi 62% fauny krajowej

Scarabaeidae – 8 gatunków – 35% fauny krajowej

Aphodiidae – 22 gatunki – 32% fauny krajowej (BUNALSKI 1996a)

Potwierdzono obecność 16 gatunków spośród 35 notowanych do tej pory (we wcześniejszych latach) ze Wzgórz Trzebnickich. Spośród 35 gatunków odłowionych w 2003 roku, 19 odnotowano po raz pierwszy dla tej krainy. Większość z tych 19 gatunków występuje licznie na obszarze całej Polski, a fakt że wcześniej nie były notowane ze Wzgórz Trzebnickich nie wynika z ich rzadkości, lecz nielicznych opracowań faunistycznych dotyczących tej krainy.

5 gatunków zaliczono do dominantów, 9 do subdominantów, 21 do akcydentów. Do grupy dominantów należą: *Anoplotrupes stercorosus*, *Onthophagus fracticornis*, *Aphodius prodromus*, *A. rufipes*, *A. sphaelatus*, stanowiące łącznie 74,6% składu zgrupowania (Tab. I), przy czym najsilniej dominowały *A. prodromus* i *A. sphaelatus* (łącznie 50,48% składu zgrupowania), co jest uzasadnione tym, że są one najlepiej przystosowane do warunków klimatu środkowoeuropejskiego (HANSKI 1991). Natomiast ciepłolubne gatunki z rodzaju *Onthophagus* są zwykle grupą uzupełniającą. Akcydenty nie odgrywają znaczącej roli w funkcjonowaniu w pełni ukształtowanego zgrupowania, zostają jednak zachowane jako rezerwa ekologiczna uruchamiana w przypadku zmian zachodzących w środowisku. Duża liczba gatunków akcesorycznych (21) w zgrupowaniu świadczy więc o mozaikowości środowiska (GÓRZ 2003).

Z uwagi na bliskość lasu, na pastwisku w Jarach 22,9% gatunków należy do sylwikoli – gatunków charakterystycznych dla terenów leśnych (*Anoplotrupes stercorosus*, *Aphodius ater*, *A. corvinus*, *A. depressus*, *A. fasciatus*, *A. fossor*, *A. paykulli*, *A. sticticus*), 5,7% to gatunki ubikwistyczne zamieszkujące różne typy siedliska (*A. fimetarius*, *A. prodromus*). Pozostałe gatunki – 71,4% – stanowią pratikole charakterystyczne dla terenów otwartych. Znaczny udział sylwikoli w zgrupowaniu wskazuje iż stanowisko badawcze w Jarach znajduje się w strefie ekotonowej.

Największy udział w zasiedleniu terenu mają gatunki zachodniopalearktyczne i holarktyczne (łącznie 46,2%). Większość to gatunki eurytopowe, nieliczne są stenotopowe (*Geotrupes mutator*, *Onthophagus nuchicornis*, *O. taurus*, *O. vacca*, *Aphodius coenosus*, *A. subterraneus*) o wąskim zakresie tolerancji, co wskazuje, że stanowisko w Jarach nie wyróżnia się wyjątkowymi warunkami siedliskowymi.

Obecność łatwych do kopania gleb miała ścisły związek z koleopterofauną, gdyż gatunki kopiące stanowiły 42% wszystkich kopiących żuków krajowych, natomiast gatunki niekopiące z rodziny *Aphodiidae*, dla których rodzaj gleby nie jest istotny – 31,3% fauny krajowej.

Tab. I. Udział gatunków odłowionych na Wzgórzach Trzebnickich w 2003 roku w badanym zgrupowaniu (współczynnik dominacji D).

Tab. I. Proportion of species in the investigated community from Wzgórza Trzebnickie in 2003 (D – ratio).

Lp. No.	Gatunek Species	Publikacje z lat wcześniejszych Papers published before the studies	Badania autorki Author's investigations D [%]
1	2	3	4
	<i>Geotrupidae</i>		
1.	<i>Anoplotrupes stercorosus</i> (HART.)		9,30
2.	<i>Geotrupes mutator</i> (MARSH.)		2,05
3.	<i>Geotrupes spiniger</i> (MARSH.)	+	0,40
4.	<i>Geotrupes stercorarius</i> (L.)	+	0,27
5.	<i>Trypocopris vernalis</i> (L.)		1,50
	<i>Scarabaeidae</i>		
6.	<i>Onthophagus coenobita</i> (HBST.)	+	3,62
7.	<i>Onthophagus fracticornis</i> (PREYSSL.)		6,00
8.	<i>Onthophagus joannae</i> GOLJ.		0,01
9.	<i>Onthophagus nuchicornis</i> (L.)	+	0,22
10.	<i>Onthophagus ovatus</i> (L.)	+	0,04
11.	<i>Onthophagus similis</i> (SCR.)	+	2,90
12.	<i>Onthophagus taurus</i> (SCHREB.)	+	0,19
13.	<i>Onthophagus vacca</i> (L.)	+	0,01
	<i>Aphodiidae</i>		
14.	<i>Aphodius ater</i> (DEE GEER)	+	0,57
15.	<i>Aphodius coenosus</i> (PANZ.)	+	0,07
16.	<i>Aphodius corvinus</i> ER.		0,27
17.	<i>Aphodius depressus</i> KUGEL.		0,32
18.	<i>Aphodius distinctus</i> (MUELL.)	+	4,08
19.	<i>Aphodius fasciatus</i> (OLIV.)	+	1,80
20.	<i>Aphodius fimetarius</i> (L.)		3,43
21.	<i>Aphodius fossor</i> (L.)		0,01
22.	<i>Aphodius granarius</i> (L.)	+	0,06
23.	<i>Aphodius haemmorhoidalis</i> (L.)		0,11
24.	<i>Aphodius luridus</i> (FABR.)		0,03
25.	<i>Aphodius paracoenosus</i> BALTH.		0,06

1	2	3	4
26.	<i>Aphodius paykulli</i> BEDEL		0,01
27.	<i>Aphodius pictus</i> STURM		0,02
28.	<i>Aphodius prodromus</i> (BRAHM)		20,73
29.	<i>Aphodius rufipes</i> (L.)		8,82
30.	<i>Aphodius rufus</i> (MOLL)	+	1,71
31.	<i>Aphodius sphacelatus</i> (PANZ.)		29,75
32.	<i>Aphodius sticticus</i> (PANZ.)	+	1,18
33.	<i>Aphodius subterraneus</i> (L.)		0,19
34.	<i>Heptaulacus testudinarius</i> (FABR.)	+	0,35
35.	<i>Oxyomus sylvestris</i> (SCOP.)		0,08

Spośród odnotowanych gatunków na bliższe omówienie zasługują:

Geotrupes (Geotrupes) mutator (MARSHAM, 1802)

Gatunek stenotopowy (GÓRZ 2003), zamieszkuje całą Europę, Azję i Maroko (BUNALSKI 1999b), wszędzie występuje lokalnie i nielicznie. W Polsce rozprzestrzeniony, lecz dość rzadki, występuje od wczesnego lata do jesieni. Żeruje głównie w końskich odchodach (STEBNICKA 1976).

Na obszarze Wzgórz Trzebnickich odłowiono 209 exx., najwięcej w maju 2003 roku w pułapki z odchodami świń. Nowy dla tej krainy.

Onthophagus (Palaeonthophagus) vacca (LINNAEUS, 1767)

Rozsiedlony w całej Europie, na wschodzie sięga po Iran; występuje także w północno-wschodniej Afryce (BUNALSKI 1999b). Z Polski wykazany z wielu stanowisk, występuje prawdopodobnie w całym kraju, ale jest sporadycznie spotykany (BURAKOWSKI i in. 1983). Kserofil (GÓRZ 2003), występuje na terenach nizinnych i wyżynnych, a także w niższych położeniach górskich, od kwietnia do września na glebach lekkich i suchych, w ekskrementach krów, koni i owiec (STEBNICKA 1976).

Mimo iż pastwisko w Jarach nie miało kserotermicznego charakteru; odłowiono 1 ex. 26 IV 2003 w pułapkę z odchodami jeleni.

Aphodius (Chilothorax) paykulli BEDEL, 1907

Gatunek rozsiedlony głównie w południowej, zachodniej i środkowej części Europy, znany również ze Szwecji południowej, z Kaukazu i Azji Mniejszej. W całym areale swego występowania, także w Polsce, spotykany jest

rzadko i sporadycznie, notowany z nielicznych rozproszonych stanowisk, częstszy na południu i zachodzie (BUNALSKI 2003a). Zasiedla głównie tereny leśne, zarówno na niżu jak i w górach, rzadziej występuje na otwartych pastwiskach (BURAKOWSKI i in. 1983). Poławiany wiosną w ekskrementach dzikich zwierząt i owiec, wśród rozkładających się szczątków roślinnych i w gniących grzybach (STEBNICKA 1976).

Na obszarze Wzgórz Trzebnickich stwierdzony po raz pierwszy; odłowiono 1 ex., 12 IV 2003, w pułapkę z odchodami świń.

Aphodius (Chilothorax) pictus STURM, 1805

Gatunek zamieszkujący głównie środkową część Europy, Afrykę północną i Kaukaz (BUNALSKI 1999b). W Polsce nadzwyczaj rzadko spotykany, znany zaledwie z kilku krain: Pojezierza Pomorskiego, Niziny Mazowieckiej, Śląska (BURAKOWSKI i in. 1983) i Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej (BUNALSKI, SZWAŁKO 1989), gdzie występuje prawdopodobnie wzdłuż doliny Warty (BUNALSKI 1996a). Obecny na terenach nizinnych i pagórkowatych, zarówno w wilgotnych i zimnych miejscach na obrzeżach lasów, jak i na suchych piaszczystych pastwiskach w ekskrementach koni, owiec i jeleni (BURAKOWSKI i in. 1983).

Na badanym obszarze stwierdzony po raz pierwszy; odłowiono 2 exx., 30 III 2003, w pułapki z odchodami krów.

Aphodius (Parammoecius) corvinus ERICHSON, 1848

Gatunek zamieszkujący nizinne obszary leśne oraz górzyste w Europie środkowej i w północnej części Europy południowej. W Polsce na ogół rzadko i sporadycznie spotykany. Notowany jedynie z Puszczy Białowieskiej, Dolnego Śląska, Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej, Sudetów Zachodnich i Wschodnich, Beskidu Zachodniego i Wschodniego oraz Pienin (BURAKOWSKI i in. 1983). Występuje w kwietniu i maju oraz wrześniu i październiku, w ekskrementach dzikich zwierząt, zwłaszcza jeleni, niekiedy także wśród rozkładających się szczątków roślinnych oraz w odchodach owiec, bydła i koni (BURAKOWSKI i in. 1983).

Z obszaru Wzgórz Trzebnickich wykazany po raz pierwszy; odłowiono 28 exx., w większości w pułapki z przynętą z odchodów krów, we wrześniu i w pierwszej połowie października 2003 r.

Heptaulacus testudinarius (FABRICIUS, 1775)

Gatunek występujący głównie w środkowej i zachodniej części Europy. W Polsce znany z nielicznych rozproszonych stanowisk, w większości z początków XX wieku (BURAKOWSKI i in. 1983). Z obszaru Wzgórz Trzebnic-

kich ostatnio wykazany prawie sto lat temu. Kserofilny (GÓRZ 2003), występuje głównie na terenach piaszczystych, w suchych ekskrementach koni i owiec, w suchym oborniku i zbutwiałej słomie (STEBNICKA 1976). Poławiany od kwietnia do czerwca i pojedynczo jesienią.

W trakcie badań zebrano 36 exx., odłowionych w drugiej połowie kwietnia 2003 r., w większości w pułapki z odchodami krów.

2. Fenologia pojawu imagines

Zgodnie z propozycją BUNALSKIEGO (1997), odłowione na Wzgórzach Trzebnickich gatunki zaklasyfikowano do sześciu grup fenologiczno – pokoleniowych. Gatunki z dodatkowej grupy letniej, zaproponowanej jako siódmej przez GÓRZA (2003), nie wystąpiły.

Grupa I. Gatunki całosezonowe. Do tej grupy zaliczono tylko jeden gatunek (Tab. II), który występował w ciągu całego sezonu badawczego. Gatunek jest dwupokoleniowy, posiada dwa lub trzy szczyty liczebności – wiosenny, letni i jesienny, dobrze widoczne na stanowiskach o ustabilizowanych warunkach rozwoju (BUNALSKI 1997). Na pastwisku w Jarach obserwowano tylko dwa szczyty liczebności: pierwszy przypadający na kwiecień – maj, spowodowany pojawieniem się zimujących postaci dorosłych; drugi, przypadający na wrzesień – październik, odpowiada zakończeniu rozwoju potomków zimujących postaci dorosłych. Szczyt letni (lipiec – sierpień) odpowiadający przeobrażeniu się osobników zimujących jako larwy (BUNALSKI 1997), nie był widoczny na pastwisku w Jarach. Brak szczytu letniego może wystąpić na pastwiskach efemerycznych, bądź w przypadku chłodnych lat (BUNALSKI 1997), przy czym efemeryczność pastwiska w Jarach należy wykluczyć, ponieważ jest ono użytkowane regularnie od kilkunastu lat.

Grupa II. Gatunki wiosenno – jesienne. Na badanym terenie grupa ta jest reprezentowana najliczniej – zaliczono do niej 9 gatunków (Tab. II), dla których szczyty liczebności przypadły na wiosnę i na jesieni.

Do grupy tej zaliczono również *Geotrupes stercorarius*, lecz z uwagi na małą liczbę osobników (28 exx.) przynależność ta jest problematyczna.

Grupa III. Gatunki wiosenne. Grupa reprezentowana przez 2 gatunki (Tab. II) występujące w badanym zgrupowaniu od kwietnia do czerwca.

Z uwagi na okres występowania, również *Onthophagus joannae* (1 ex.), *O. vacca* (1 ex.), *Aphodius coenosus* (7 exx.), *A. fossor* (1 ex.), *A. granarius* (6 exx.), *A. paracoenosus* (6 exx.), *A. paykulli* (1 ex.), *A. pictus* (2 exx.), *A. subterraneus* (19 exx.), *Heptaulacus testudinarius* (36 exx.) zaliczono do tej grupy, jednakże osobniki tych gatunków były nieliczne w zgrupowaniu.

Grupa IV. Gatunki wiosenno – letnie. Do grupy zaliczono 1 gatunek (Tab. II) reprezentowany w zgrupowaniu w okresie od kwietnia do sierpnia. Pozostałe gatunki występujące w tym samym czasie – *Onthophagus nuchicor-*

Tab. II. Podział gatunków zebranych na Wzgórzach Trzebnickich na grupy fenologiczno – pokoleniowe; dla porównania uwzględniono Nizinę Wielkopolsko-Kujawską (BUNALSKI 1997) i Wyżynę Krakowsko-Częstochowską (GÓRZ 2003).

Tab. II. Phenological grouping of the species recorded in Wzgórza Trzebnickie; data are compared with Wielkopolska-Kujawy Lowland (BUNALSKI 1997), and Kraków-Częstochowa Upland (GÓRZ 2003).

Wzgórza Trzebnickie	Nizina Wielkopolsko-Kujawska (NWK) i Wyżyna Krakowsko-Częstochowska (WKCz)					
	Grupa I Group I	Grupa II Group II	Grupa III Group III	Grupa IV Group IV	Grupa V Group V	Grupa VI Group VI
1	2	3	4	5	6	7
Grupa I: całosezonowe Group I: all grazing season <i>Aphodius fimetarius</i>	NWK, WKCz					
Grupa II: wiosenno – jesienne Group II: verna – autumnal <i>Anoplotrupes stercorosus</i> <i>Geotrupes mutator</i> <i>Trypocopris vernalis</i> <i>Onthophagus fracticornis</i> <i>Onthophagus similis</i> <i>Aphodius distinctus</i> <i>Aphodius fasciatus</i> <i>Aphodius prodromus</i> <i>Aphodius sticticus</i>		NWK NWK NWK, WKCz NWK NWK NWK NWK, WKCz WKCz	WKCz	WKCz	WKCz	
Grupa III: wiosenne Group III: vernal <i>Onthophagus joannae</i> <i>Onthophagus vacca</i>			NWK	WKCz		

1	2	3	4	5	6	7
<i>Aphodius ater</i> <i>Aphodius coenosus</i> <i>Aphodius fossor</i> <i>Aphodius granarius</i> <i>Aphodius paracoenosus</i> <i>Aphodius paykulli</i> <i>Aphodius pictus</i> <i>Aphodius sphaelatus</i> <i>Aphodius subterraneus</i> <i>Heptaulacus testudinarius</i>		 NWK NWK	NWK, WKCz WKCz WKCz NWK NWK	 NWK NWK, WKCz NWK WKCz NWK, WKCz		
Grupa IV: wiosenno – letnie Group IV: vernal – aestival <i>Onthophagus coenobita</i> <i>Onthophagus ovatus</i> <i>Onthophagus taurus</i> <i>Aphodius depressus</i> <i>Aphodius haemorrhoidalis</i> <i>Aphodius luridus</i> <i>Oxyomus sylvestris</i>		 WKCz	 NWK NWK	 NWK NWK, WKCz NWK, WKCz NWK, WKCz NWK, WKCz WKCz		
Grupa V: letnio – jesienne Group V: aestival – autumnal <i>Geotrupes spiniger</i> <i>Aphodius rufipes</i> <i>Aphodius rufus</i>				 NWK NWK	 NWK, WKCz WKCz WKCz	
Grupa VI – jesienne Group VI – autumnal <i>Aphodius corvinus</i>						

nis (22 exx.), *O. ovatus* (4 exx.), *O. taurus* (19 exx.), *Aphodius depressus* (33 exx.), *A. haemorrhoidalis* (11 exx.), *A. luridus* (3 exx.), *Oxyomus sylvestris* (8 exx.) – były reprezentowane nielicznie.

Grupa V. Gatunki letnio – jesienne. Zaliczono tutaj 3 gatunki (Tab. II) występujące na badanym obszarze od czerwca do października.

Grupa VI. Gatunki jesienne. Do grupy zaliczono 1 gatunek (Tab. II), lecz na podstawie niewielkiej liczby osobników (28 exx.). Klasyfikacja ta w wyniku dalszych badań może więc ulec zmianie, tym bardziej że na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej i Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej *Aphodius corvinus* nie był odławiany.

Mimo niewielkich różnic w okresie pojawu koprofagów na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej, Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej i Wzgórzach Trzebnickich, rozwój całego zgrupowania przebiegał podobnie. Wiosną aktywne były koprofagi fakultatywne – *Aphodius fimetarius*, *A. prodromus*, *A. distinctus* odżywiające się również gnijącymi szczątkami (BUNALSKI 1997). W maju, wraz z rozpoczęciem sezonu pastwiskowego, znacznie wzrosła liczba gatunków, co było spowodowane dołączeniem się koprofagów obligatoryjnych z grupy wiosenno – jesiennej, wiosennej i wiosenno – letniej (GÓRZ 2003). W lipcu liczba gatunków spadła do minimum w wyniku ustąpienia gatunków wiosenno – jesiennych i wiosennych. Ponowny rozwój zgrupowania nasilił się na początku sierpnia, co było spowodowane pojawieniem się gatunków z grupy letniej i letnio – jesiennej, a potem wiosenno – jesiennej i jesiennej, aż do osiągnięcia szczytu we wrześniu. W drugiej połowie października, po pierwszych przymrozkach, nastąpiło nagłe załamanie populacji, jednakże do początku listopada aktywne były jeszcze niektóre gatunki: *Geotrupes mutator*, *Onthophagus fracticornis*, *Aphodius distinctus*, *A. fasciatus*, *A. fimetarius*, *A. prodromus*.

3. Struktura płciowa

Wybrano 14 reprezentowanych najliczniej w zebranych materiałach gatunków: *Anoplotrupes stercorosus*, *Geotrupes mutator*, *Trypocopris vernalis*, *Onthophagus coenobita*, *O. fracticornis*, *O. similis*, *Aphodius distinctus*, *A. fasciatus*, *A. fimetarius*, *A. prodromus*, *A. rufipes*, *A. rufus*, *A. sphaelatus*, *A. sticticus*.

Dla większości gatunków stosunek liczbowy samic do samców wyniósł w przybliżeniu 1:1 (*Anoplotrupes stercorosus* 1,18:1; *Trypocopris vernalis* 1,22:1; *Onthophagus coenobita* 1,05:1; *O. similis* 1,16:1; *Aphodius fasciatus* 1,02:1; *A. fimetarius* 1,05:1; *A. rufipes* 1,26:1; *A. sphaelatus* 1,25:1), a szczyty liczebności dla obu płci przypadły na te same miesiące.

Dla *Geotrupes mutator* stosunek samic do samców wyniósł 1,65:1; dla *Onthophagus fracticornis* 1,69:1; dla *Aphodius prodromus* 1,91:1; dla *A. rufus* 2,06:1; dla *A. sticticus* 1,42:1, przy czym maksima liczebności dla obu płci wystąpiły u tych gatunków w tym samym okresie.

Największe rozbieżności pojawiły się w przypadku *A. distinctus*, gdzie różnica w liczbie zebranych samców i samic jest bardzo duża, a stosunek samców do samic wynosi 3,38:1. Wiosenny szczyt liczebności dla samic przypadł na maj i był dużo niższy niż szczyt liczebności samców przypadający na koniec marca (gdy rozpoczęto badania). Szczyt jesienny również był niższy dla samic, ale wystąpił dla obu płci na przełomie października i listopada.

Podziękowania

Serdecznie dziękuję dr. Markowi BUNALSKIEMU za dyskusje w trakcie badań i weryfikację oznaczeń chrząszczy oraz dr. hab. Dariuszowi TARNAWSKIEMU za pomoc okazaną w czasie wykonywania badań i komentarze dotyczące tekstu.

SUMMARY

Wzgórza Trzebnickie Hills are located in the western part of Poland. Coprophagous beetles of the superfamily *Scarabaeoidea* were not previously studied faunistically in the region and there are no data on their occurrence. Beetles were collected on a pasture in Jary (UTM: XS38) in 2003. The material includes 35 species from the superfamily *Scarabaeoidea*: 5 species represent the family *Geotrupidae*, 8 species *Scarabaeidae*, and 22 species *Aphodiidae*. 19 species are new to the region. The following species are rarely recorded in Poland: *Onthophagus vacca*, *Aphodius corvinus*, *A. paykulli*, *A. pictus*. The main role in the community was played by species from genus *Aphodius*, while species from genera *Geotrupes* and *Onthophagus* just complemented the structure of community. Among the collected species 6 are remarkable. Six phenological groups were distinguished. The number of females to males from particular species is various.

PIŚMIENNICTWO

- BUNALSKI M. 1990: Interesujące stanowiska niektórych gatunków *Aphodius* ILL. z podrodzaju *Chilothorax* MOTCH. (*Coleoptera*, *Scarabaeidae*) w Polsce. *Wiad. entomol.*, **9** (3-4): 88.
- BUNALSKI M. 1993: Fauna wybranych grup owadów (*Insecta*) Puszczy Bukowej koło Szczecina. 2. Chrząszcze z nadrodziny żuków (*Coleoptera*, *Scarabaeoidea*). *Wiad. entomol.*, **12** (2): 81-91.

- BUNALSKI M. 1996a: Żuki koprofagiczne (*Coleoptera*, *Scarabaeoidea*) okolic Szamotuł. Cz. I. Analiza faunistyczna. Wiad. entomol., **15** (3): 139-146.
- BUNALSKI M. 1996b: Badania ekologiczno-faunistyczne nad chrząszczami koprofagicznymi. Zarys metodyki. Cz. II. Biuletyn ent., Łódź, **3** (15)/4: 5-6.
- BUNALSKI M. 1997: Żuki koprofagiczne (*Coleoptera*, *Scarabaeoidea*) okolic Szamotuł. Cz. II. Wiad. entomol., **15** (4) [1996]: 217-224.
- BUNALSKI M. 1998: Żuki koprofagiczne (*Coleoptera*: *Scarabaeoidea*) pastwiska w Uhańce koło Dorohuska. Wiad. entomol., **17** (2): 122.
- BUNALSKI M. 1999a: Dane o występowaniu i bionomii *Aphodius* (*Lithorax*) *plagiatus* (LINNAEUS, 1767) (*Coleoptera*: *Scarabaeoidea*) w zachodniej Polsce. Wiad. entomol., **17** (3-4): 195.
- BUNALSKI M. 1999b: Die Blatthornkäfer Mitteleuropas. František Slamka, Bratislava. 80 ss.
- BUNALSKI M. 2003a: Chrząszcze z nadrodziny żuków (*Coleoptera*: *Scarabaeoidea*) Karkonoszy. Roczn. nauk. Pol. Tow. Ochr. Przyr. „Salamandra”, **7**: 135-143.
- BUNALSKI M. 2003b: Chrząszcze z nadrodziny żuków (*Coleoptera*: *Scarabaeoidea*) rezerwatu leśno-stepowego „Bielinek” nad Odrą oraz jego okolic. Roczn. nauk. Pol. Tow. Ochr. Przyr. „Salamandra”, **7**: 125-134.
- BUNALSKI M., PIOTROWSKI W. 1998: Żuki (*Coleoptera*: *Scarabaeoidea*) Poleskiego Parku Narodowego. Wiad. entomol., **17** (1): 13-20.
- BUNALSKI M., SZWAŁKO P. 1989: Uwagi o rozszedzeniu i bionomii kilku rzadkich w Polsce gatunków z rodzaju *Aphodius* (*Col.*, *Scarabaeidae*). Przegl. zool., **33** (2): 255-260.
- BUNALSKI M., SZWAŁKO P. 1990: Nowe stanowiska rzadkich chrząszczy z podrodziny *Aphodiinae* (*Coleoptera*, *Scarabaeidae*) w Polsce. Wiad. entomol., **9** (1-2): 7-11.
- BURAKOWSKI B., MROCKOWSKI M., STEFAŃSKA J. 1983: Chrząszcze – *Coleoptera*, *Scarabaeoidea*, *Dasciloidea*, *Byrrhoidea* i *Parnioidea*. Kat. Fauny Pol., Warszawa, XXIII, **9**: 1-294.
- CZERKAS K., CHANDOHA R., CZEMAK A., DŁUGOSZ M., FRONIA R., ZWOLIŃSKI G., ZWOLIŃSKI M. 1999: Wzgórza Trzebnickie. Mapa turystyczna 1: 30 000. Studio Wydawnicze PLAN, Wrocław.
- GÓRSKI H., JĘDRZEJEWSKA W., MELJON A. 2000: Atlas geograficzny dla szkół średnich. Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa–Wrocław. 32 ss.
- GÓRZ A. 2003: Zgrupowania koprofagicznych żukowatych (*Coleoptera*: *Scarabaeoidea*) z terenu południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Wiad. entomol., **22**, Supplement: 1-57.
- HANSKI I. 1991: North temperate dung beetles. [W:] I. HANSKI, CAMBEFORT Y. (red.): *Dung Beetle Ecology*. Princeton University Press, Princeton: 75-96.
- PUDŁO K., CZERMAK A., CZMIEL J., CZMIEL W., GÓRAL G., GÓRAL J. 2004: Środowisko przyrodnicze Dolnośląskiej Ziemi Obornickiej. Zeszyty Obornik Śląskich. Dawna i nowa tradycja, **1**: 1-56.
- STEBNICKA Z. 1976: Żukowate – *Scarabaeidae*, Grupa podrodzin *Scarabaeidae laparosticti*. Klucze oznacz. Owad. Pol., Warszawa, XIX, **28a**: 1-138.
- ŻMUDA P., CZERKAS K., ZWOLIŃSKI M., ZWOLIŃSKI G. 2000: Trzebnica, Oborniki Śląskie i okolice. Ilustrowany przewodnik z mapami. Studio Wydawnicze PLAN, Wrocław. 48 ss.